

БУЛІНГ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Т.Д. Тертишна,
науковий керівник О.І. Онипченко
Україна, м. Харків,
Харківська гуманітарно-педагогічна академія

Поняття насилля за останні десятиліття набуло неабиякого розголосу у всьому світі. Найчастіше це пов'язано з проявом агресії та агресивності, що виявляється під дією як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Найбільш резонансним є поняття підліткового насилля, яке стає більш розповсюдженим в осередках освіти.

Сучасний світ розглядає поняття підліткового насилля у більш розгорнутому вигляді та під назвою «булінг». Назва «булінг» походить від англійського слова «bully», яке означає хуліган, забіяка, людина, яка використовує свою силу і владу, щоб налякати, або заподіяти шкоду слабшим людям. Булінг є явищем інтернаціональним і досліджується вченими багатьох країн: Америки, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії та радянських науковців, таких як Н. Левітів, Т. Румянцева, Л. Іванова, С. Беличева, Л. Семенюк, В. Петров. Досить гострою та актуальною є проблема профілактики відхилень в поведінці підлітків і профілактики типів розвитку, що відхиляються.

Розробка нових стратегій виховної дії на підлітків і психолого-педагогічних методик вимагає постійного уточнення в науковому плані змісту процесів нормального і аномального розвитку на цьому віковому етапі по відношенню до загального контексту розвитку і життєвого шляху людини; інтеграції ідей і методів, що розробляються не тільки в соціальній роботі, психології та педагогіці, але й в медицині, психотерапії й інших суміжних науках і практиках. Цими питаннями займалися А. Асмолов, А. Бодальов, І. Вачков, В. Давидов, І. Дубровіна, В. Зінченко, Л. Мітіна, П. Підкасистий, А. Прихожан, В. Рубців, В. Степанов, Д. Фельдштейн, які у своїх працях описували перебіг психологічних процесів у підлітковому віці, що, в свою чергу, впливають на рівень прояву агресивності. За останні роки були проведені психологами і педагогами ряд досліджень по вивченню, діагностиці і попередженню педагогічної занедбаності і агресивності у підлітковому середовищі. Вчинення насильства підлітками-школярами в освітніх установах має локальний характер покарання, хоча згідно з Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», згідно з статтею 24/1 «Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх» за вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані конкретні заходи впливу.

Питання насилля як соціального явища, безпосередньо пов'язане з рівнем демократизації суспільства. Оскільки багато підлітків вважають, що «демократія» має на увазі абсолютну свободу дій, які не матимуть покарання. Саме тому протягом тривалого часу його наявність приховувалася, а в разі неможливості приховати – подавалася як випадковість, збіг обставин, що повільно загострювало це питання. Особливо цю тематику оминали в освітньому середовищі, яке часто має присмак авторитаризму. Жахливі факти використання вогнепальної зброї, масові вбивства у навчальних закладах різних країн, нарешті привернули увагу громадськості до проблеми існування насилля в школах. Сучасна педагогічна практика свідчить про те, що з агресивними проявами в поведінці підлітків уже зіштовхуються не тільки вчителі, але й сторонні люди (сусіди, знайомі). Однак, більша частина наукових праць присвячена вивченню особ-

ливостей агресивної поведінки підлітків стосовно своїх однолітків, які за фізичним розвитком є слабшими за своїх кривдників. Л. Семенюк виділяє три головні компоненти соціально-педагогічної профілактики насильства серед неповнолітніх: концептуального, що містить теоретичне обґрунтування (концепції) та діагностичну базу (моніторинг системи освіти, стратегічне планування та оцінка якості профілактики); змістового, який складається із системи принципів соціально-педагогічної діяльності (випереджаючого, інтеграційного, особистісно-орієнтованого та ін.), методів і технологій профілактики в освітніх й соціально-педагогічних установах; структурно-функціонального, котрий містить цілісну модель профілактики, багаторівневу систему її впровадження, методичне, кадрове, інформаційне, законодавче забезпечення [10, с. 43].

Прояви насильства в умовах загальноосвітньої школи – одна з найгостріших і актуальних проблем сучасного українського суспільства, яка, на жаль, через значний рівень латентності цього явища по-справжньому недооцінюється як державою, так і громадськістю, адже багато випадків шкільного насильства залишаються прихованими та незареєстрованими. Шкільні «травми» можуть проявитися в будь-якому віці у вигляді комплексів, страхів, психічних патологій, проявів агресії. Якщо у дитячому віці отримані травми можуть не проявитися, то в подальшому житті вони можуть почати проявлятися в будь-який момент і досить різними способами. В англійській літературі тема шкільного насильства не є новою, проте, у вітчизняній психолого-педагогічній та соціологічній науці цю проблему почали активно досліджувати в роки незалежності України, особливо в останнє десятиліття (М. Алексєєнко, О. Дроздов, Є. Дубровська, Л. Лушпай, та інші вчені) [3, с. 58]. Булінг – це зазвичай повторювана навмисна поведінка, спрямована на завдання шкоди іншій людині або людям і приниження жертви. Агресор має більше влади, сили, або вищий статус, ніж потерпілий. Кривдником вважається людина, яка здійснює, допомагає здійснювати або підбурює інших до булінгу. Розрізняють булінг фізичний, вербальний, соціальний та/або електронний [1, с. 63].

У науковій літературі, присвяченій питанням булінгу, представлено багато визначень цього явища. Х. Лейманн визначає булінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але, як правило не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпомічності і виключення з групи» [2, с. 10]. С. Соловйова визначає, що соціально-педагогічна профілактика має комплексний характер і спрямована на розробку різних концепцій, які передбачають використання методів, форм і заходів профілактичного характеру; здійснюється у соціумі і реалізується через цілеспрямований педагогічний вплив існуючих програм шляхом мобілізації всіх учасників профілактичного процесу [12, с. 19]. Окрім того, з огляду на розуміння соціальної ситуації розвитку підлітків, її об'єктивних і суб'єктивних аспектів, соціально-педагогічна профілактика спрямована на зміну різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів, а також умов соціального виховання або зміни їх взаємодії [14, с. 89].

Британський науковець Н. Данкансон досліджував такий різновид булінгу як вживання образливих, сексуально забарвлених слів у спілкуванні учнів молодшої і старшої середньої школи. Вчений мав на меті з'ясувати як впливає така поведінка на формування гендерної ідентичності молодого покоління, які чинники сприяють виникненню такої поведінки [9, с. 56]. Соціальна природа булінгу, як правило має у своїй структурі три елементи, а саме: переслідувач (булі), жертва і спостерігач. Відтворити типовий портрет агресора та жертви досить важко. Разом з тим відомий норвезький психолог Д. Ольвеус, автор моделі булінгу в освітньому середовищі, визначає найбільш типові риси учнів, схильних ставати булі наступним чином: вони відчувають сильну потребу панувати і підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі, вони імпульсивні й легко шаленіють; не виявляють співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони, зазвичай, фізично сильніші за інших; жертви булінгу також мають свої

характерні риси: вони часто тривожні, невпевнені в собі, мають низьку самооцінку; по-лохливі й вразливі; часто не мають близьких друзів та успішніше спілкуються з дорослими; схильні до депресії і частіше за своїх ровесників думають про самогубство; серед причин боулінгу в первинному колективі вчені виділяють такі: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність психічних чи фізичних вад; відсутність предметного дозвілля [11, с. 68].

Однією з причин булінгу Г. Іткіс називає існування наявного дисбалансу в силах між жертвою та агресором, оскільки найчастіше жертвами стають діти з фізичними вадами, особливостями поведінки, слабші, ті, хто відрізняється чимось від інших. Але, на думку С. Вихор, крім вказаних причин насилля в освітньому середовищі, можуть виступати прийняті культурою і закріплені суспільними нормами владно-підвладні аспекти статево-рольової та гендерної взаємодії; наявність «прихованого» навчального плану в навчальних закладах, тобто причин, які містять гендерну складову, котру не можна ігнорувати, аналізуючи причини насильницької поведінки [4, с. 16].

Зокрема, з позиції соціальної педагогіки, проблему насильства та агресії у підлітковому віці досліджували Н. Агаркова, О. Безпалько, Т. Вовчок, Е. Волкова, О. Грицевич, Д. Даниленко, Т. Журавель, К. Левченко, О. Лозова, Ю. Онишко, Ж. Петрочко, Н. Степура, І. Трубавіна. Результати досліджень свідчать, що серед форм насильства переважають такі форми, як побиття, образи, приниження, копняки, використання образливих прізвиськ, псування майна іншої особи позбавлення їжі та грошей, неприємні дотики до тіла, бойкот, тощо [8, с. 52].

Соціальні педагоги та психологи виділяють форми соціально-педагогічної роботи з дітьми, схильними до проявів булінгу: ігри, аматорські театри, міні-лекції, перегляд відеофільмів, бесіди, розповіді, вікторини й конкурси (про права дітей). Цікавою є пропозиція представників навчальних закладів про введення нормативних положень, у яких би закріплювалися права дітей і вчителів. Ідея стосунків «за статутом» між учителями, учнями та батьками, за прикладом зарубіжних країн, може забезпечити можливість мирової угоди між сторонами на етапі виникнення шкільних непорозумінь [13, с. 83]. Серед ефективних форм роботи методичних центрів практичної психології та соціальної роботи є проведення методичних нарад із працівниками психологічної служби «попередження насильницьких тенденцій у дитячому середовищі», «Соціально-правовий захист дітей від жорстокого поводження», «Прояви насильства серед підлітків і сучасній педагогічній практиці» тощо. При цьому підкреслюється, що насильство – це вплив однієї людини на іншу, що порушує конституційне право людини на особистісну недоторканість (у фізичному і духовному розумінні) [6, с. 15]. На сьогодні Україна є учасницею міжнародних договорів і угод, спрямованих на захист і гарантування прав та інтересів дитини на досягнення її повного добробуту. Право дітей нашої країни на захист від усіх форм насильства гарантується 28 і 52 статтями Конституції України, відповідно до яких ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує його гідність поводженню чи покаранню. Статтею 10 Закону України «Про охорону дитинства» встановлено, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Дисципліна в закладах дотримується на основі взаємоповаги усіх учасників навчально-виховного процесу, дотримання правил внутрішнього розпорядку та статуту навчального закладу [7, с. 45]. Поєднання несприятливих біологічних, психологічних, сімейних і інших соціально-психологічних чинників спотворює весь спосіб життя підлітків. Характерним для них стає порушення емоційних відносин з оточуючими людьми. Підлітки попадають під сильний вплив підліткової групи, що нерідко формує асоціальну шкалу життєвих цінностей. Сам спосіб життя, середовище, стиль і круг спілкування сприяють розвитку і закріпленню девіантної поведінки. Таким чином, негативний мікроклімат, що має місце в багатьох сім'ях, сприяє виникненню відчуженості, грубості неприязні певної частини підлітків,

прагнення робити все на зло, всупереч волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи демонстративної непокори, агресивності й руйнівних дій. Інтенсивний розвиток самосвідомості й самокритичності призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, але й власного уявлення про себе [5, с. 75].

Отже, звернення до проблеми агресії та насилля обумовлено тим, що сучасна школа є не тільки освітньою установою, а й місцем, у якому дитина отримує травматичний соціальний досвід. Школа є дзеркальним відображенням соціуму, а соціум на даному етапі складається з насилля. Однією з проблем, що складно розв'язати, для педагогічного персоналу освітніх установ є проблема виховання в дітей гуманного ставлення до людей, бажання регулювати конфліктні ситуації або вміння їм запобігати. Найкращий спосіб розв'язання цієї проблеми є профілактика. Профілактику треба розпочинати з раннього підліткового віку. Профілактична робота зумовлює зміну соціальної, сімейної, особистісної ситуації людини проведенням спеціальних педагогічних та виховних заходів, що сприяють поліпшенню якості її життя та поведінки.

Література

1. Андрієнко В.К., Гербєєв Ю.В., Невській І.А. Система перевиховання підлітків в умовах спеціальної школи, Москва, 1990.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессивность. Изучение влияния воспитания в семейных отношениях. М.: Прогресс, 1999, 218 с.
3. Балин В. , Гайда В. , Гербачевский В. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учеб. пособие / под ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. СПб: Питер, 2000. 560 с.
4. Васютинський В. Владно-підвладні аспекти статево-рольової і гендерної взаємодії // Практична психологія та соціальна робота. 2006. № 6. С. 6-16.
5. Кисилев А.С. Соціальна допомога в школі: перші кроки. Практична психологія та соціальна робота. № 2. 2001. С. 40-48.
6. Левітін Н.Д. Психічний стан агресії // Питання психології. 1972. № 6.
7. Матвійчук О.С. Роль психологічної діагностики в системі проектування соціального розвитку особистості учня // Практична психологія та соціальна робота. 2001. № 8. С. 5-9.
8. Наказ «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення»/ 16.01.2004 №5/34/24/11/ [Електронний ресурс] / Державний комітет України у справах сім'ї та молоді. URL: [http:// zakon. rada. gov](http://zakon.rada.gov)
9. Ольвеус Д. Жесткость среди школьников и ее жертвы // Перспективы: сравнительные исследования в области образования. 1997. № 2. с. 115-146.
10. Паренс Г. Агрессия наших детей. М.: Лайнер, 1997. 365 с.
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про загальноосвітні навчальні заклади»: прийнята 14 червня 2000 р. № 964 // Нормативно-правове забезпечення освіти: доктрина, закони, концепції. Х.: Основа, 2004. 4.1. с.87-106.
12. Прутченков А.С. социально-психологический тренинг межличностного общения. М.: Знание, 1991. 48 с.
13. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения: практическое пособие / пер. с нем.; в 4-х томах. М.: Генезис, 2001.
14. Фурманов И. Работа школьного психолога по профилактике нарушений поведения у подростков. Минск, 1994. 153 с.